

pavićeva naučna djela kao izvor za proučavanje piščeve poetike

jovan delić

Za nas je nesumnjiva uzajamna podsticajnost i povezanost Pavićevog naučnog i beletrističkog rada; o tome će povremeno biti riječi i kasnije u ovoj knjizi, a ovdje ćemo pokušati da damo pregled Pavićevih djelatnosti na planu istorije književnosti i da, usput, skrenemo pažnju na neka mjesta iz te djelatnosti koja mogu biti od značaja pri traganju za Pavićevom poetikom.

Ime književnog istoričara i mjesto među komparatistima Pavić je stekao nizom radova o Vojislavu Iliću, a posebno doktorskom tezom **Vojislav Ilić i evropsko pesništvo**, odbranjenom na Zagrebačkom sveučilištu 1966. godine. Još 1955. godine Pavić je objavio dva rada o Vojislavu Iliću u časopisu *Prilozi za književnost (Jedan Šekspirov motiv kod Vojislava Ilića i Poreklo jednog stiha Vojislava Ilića)*. Proučavajući Ilićevo pesništvo, Pavić je priredio pjesnikova **Sabrana dela** (Beograd, 1961) s uvodnom studijom koja se pojavila kao zasebna knjiga (**Vojislav Ilić**, Beograd, 1961). Valja napomenuti da je Pavićevu izdanje Ilićevih **Sabranih dela** donijelo dosta novina i omogućilo mnogo bolji uvid u pjesnikovo stvaralaštvo: objavljena je Ilićeva proza, prepiska i niz dotad neobjavljenih pjesama. Mala Pavićeva knjiga o Iliću pojavljuje se 1962. godine kod beogradskog preduzeća »Rad« i donosi neke rezultate Pavićevih komparativnih istraživanja, pa se može smatrati nagovještajem buduće doktorske teze. U »Nolitovoj« biblioteci »Živi pesnici« Pavić je priredio izbor iz Ilićeve poezije i napisao esej o toj poeziji. Tom prilikom data je hronologija pjesnikovog života i rada i, što je značajna novina, uvid u pjesnikovu lektiru. Ovdje se nećemo baviti Pavićevim izborima iz Ilićeve poezije koji su imali nastavno-naučnu funkciju, niti izborima esaja o Ilićevom pesništvu, već ćemo našu pažnju skoncentrisati na knjigu **Vojislav Ilić i evropsko pesništvo**, koja se 1971. godine pojavila u izdanju Matice srpske u Novom Sadu, i to samo na one momente iz te knjige koje smatramo relevantnim za tumačenje Pavićevih proze i traganje za njegovom poetikom.

Već na prvoj stranici uvodnog teksta Pavić ovim riječima naglašava prekretnički značaj Ilićeve pjesničke pojave:

» (...) Dovoljno je bilo pogledati, na primer, samo njegovu leksiku, pa odmah zaključiti da njegova poezija nije ličila ni na šta što je u našem pesništvu bilo pre njega. Lična i istorijska imena, topografski i drugi nazivi svih podneblja, naroda i vremena dobili su pravo građanstva u njegovoj poeziji. Isto je bilo i sa tematikom njegovog pesništva. Besprekorni dugi stihovi bili su podjednako podesni da prime arabijanske, antičke, germanske, baltičke, indijske, francuske, engleske, španske i druge legende, pejsaže i ambijente. Reke celoga sveta i problemi svih podneblja, epoha, mitologija i literatura stekli su se odjednom u Ilićevom delu.

Pavić, prvo, ističe Ilićevu novinu i preokret u odnosu na dotadašnje stanje u srpskoj poeziji drugo, Ilićevu otvorenost prema kulturama svih naroda svijeta i spremnost da se podsticajno baštini iz svjetskih riznica; treće, Ilićevu otvorenost prema mitologiji, bolje reći mitologijama različitih naroda; četvrto, Ilićev dugi stih i njegove sposobnosti da u sebi primi različitu tematiku; peto, Ilićev kosmopolitizam koji je povezan s univerzalnom dimenzijom njegovog djela.

Sve ove osobine Ilićevog pesništva Pavić nam predočava istovremeno kao svoja načela, kao kriterijume vrednovanja Ilićeve poezije, kao ono po čemu je Ilić nešto drugo. Ovdje je riječ, dakle, o pet Pavićevih kriterijuma, o pet načela koja su se pokazala adekvatnim za procjenu Ilićevog pesništva. Svako od ovih načela, međutim, ostaje i Pavićevu lično poetičko načelo, u šta će se čitalac naše knjige, nadamo se, uvjeriti. Pavić odista želi da bude pisac koji će se razlikovati od svojih prethodnika, da napravi u prozi neki preokret, pokazujući pritom izrazitu otvorenost prema kulturama različitih naroda, a posebno prema različitim mitologijama. U tom pogledu je najilustrativniji **Hazarški rečnik**, ali i druge knjige. Pavić je, takođe, pjesnik dugog stiha, za koji je Ilićevu pesništvo — pored srpske srednjovjekovne liturgijske tradicije — bilo vrlo podsticajno. A o Pavićevoj težnji za kosmopolitizmom i univerzalnošću opet nam najbolje svjedoči **Hazarški rečnik**.

Govoreći o pjesničkim prinosima Vojislavovog oca Jovana Ilića, Pavić ukazuje na značaj njegovog usvajanja sonetne forme:

»U našoj novijoj književnosti sonet se tako odomaćio pod uticajem Jana Kolara i preko Jovana Ilića, u čijem je ciklusu **Oh** došao do vidnog izražaja i, spojen sa elementima narodnog pesništva, dao znatne rezultate. Taj spoj bio je u stvari važna i veoma neobična pojava.

Nećemo reći ništa novo tvrđnjom da je Pavić takođe pisac »neobičnih spojeva«, ali smo već skrenuli pažnju, govoreći o **Palimpsestima**, na neobičnost spoja dugog »liturgijskog« stiha i sonetne forme. Pavić je, očevidno, svjesno išao na takvu kombinaciju, pokušavajući da — inovacijom tradicije i neobičnim spojevima pjesničkih oblika različitih tradicija — dadne svoj pečat sonetnoj formi i osvježi srpsko pesništvo. Danas je jasno da je Pavić mnogo uspješniji kao prozni pisac, ali njegov

eksperimenti sa sonetom moraju biti zabilježeni i iz versoloških razloga.

Očevidan je, dakle, paralelizam Pavićevog naučnog i pjesničkog interesovanja za dugi stih i sonetnu formu.

Pavića, odnosno njegova načela, njegovu kriteristiku, naročito otkriva deveti, zaključni dio disertacije. On »osnovnu novinu« Vojislava Ilića vidi u tome »što se u njemu javlja jedna evropski obrazovana književna ličnost, i — što je naročito važno — što se to videlo i odmah osjetilo u njegovom delu«. Samo stranicu kasnije Pavić će opet istaći Vojislavovu književnu kulturu i evropsko obrazovanje, tvrdeći da je to »bio pesnik lepog i pravog evropskog obrazovanja, širokih vidika i namera, prvi kod nas te vrste«, koji se izdvojio iz svoje sredine »načinom prihvatanja i prilaženja poetskim vrednostima različitih svjetskih literatura«. Zbog toga se Pavić suprotstavlja onoj kritici o Vojislavu Iliću koja mu je prigovarala zbog pozajmica i neoriginalnosti:

»Pesnikova »neoriginalnost«, »nedostatak mašte«, knjiška inspiracija, »preterana dugovanja stranom pesništvu« sve je to jedna velika mistifikacija, jedna od najvećih zabluda naše novije književne kritike koja se ispelala na evropski nivo **posle naše** poezije i nije bila dorasla jednom Vojislavu Iliću i njegovim shvatanjima.

Plodno oslanjanje na lekturu i podsticajna kreativna »diskusija« sa svjetovima i vjekovima, s različitim autorima i njihovim djelima, nikako nisu mana, već vrlina, ako pjesnik ima svoju individualnost, ako sačuva svoju samosvojnost i ako kreativno iskoristi svoju kulturnu širinu i obrazovanje. Kontakti sa različitim piscima, nacionalnim književnostima, mitologijama i kulturama mogu biti izuzetno plodonosni kod kreativnih priroda kakav je, prema Paviću, nesumnjivo bio Vojislav Ilić. To »komuniciranje s tokovima velike porodice evropskih književnosti« zacijelo je Pavićev ideal. Otuda i kopernikanski preokret u ocjeni upravo ovog aspekta Ilićeve poezije — kontakta s evropskim pesništvom: » (...) Ono što su njegovi savremenici smatrali najvećim nedostatkom njegovog pesništva, a to su nastavili da smatraju i kritičari **posle njega**, bio je, možda, jedan od najvidnijih i najznačajnijih kvaliteta toga pesništva. Jer, moglo bi se tvrditi i obratno: da je Vojislav Ilić u stvari prvi uspostavio ono komuniciranje s tokovima velike porodice evropskih književnosti koje je tako prirodno kod svih velikih pesnika, a koje je tako **nedostajalo našoj poeziji do njega**.

Pavić — pisac se ponaša sasvim u skladu s ovim načelom Pavića — književnog istoričara.

U zaključku svoga rada Pavić je, vjerovatno, prestrog prema Zmaju i Lazi Kostiću, što za nas u ovom trenutku nije važno. Važnije je — sa stanovišta našeg istraživanja Pavićevih proze — Pavićevu ukazivanje na Ilićev odnos prema čitaocu. Taj aspekt teško da bi uočio, tako i u toj mjeri, neko ko sam nije bio zaokupljen tim pitanjem — pitanjem čitaoca — i ko će to pitanje staviti u samo središte svoje poetike; teško da bi neko drugi iščitao iz Ilićevog članka **Nekoliko misli** ono i onoliko šta je i koliko je iščitao Pavić.

Otuda i ocjena da »jedna od najvećih zasluga Vojislava Ilića leži baš u tome što je osjetio tu kvalitetnu promenu koja je kod naše čitalačke publike nastupila, što je prvi od naših pesnika počeo da poštuje čitaoca kojeg je imao pred sobom i da ga smatra za dostojnog i sposobnog da sagleda Evropu i njene poetske vrednosti onakvima kakve one stvarno jesu ili, tačnije, da ga smatra sazrelim da mu se obrati jezikom na nivou onovremene evropske poezije, umesto da njegovoj fiktivnoj inferiornosti prilagoda nivo koji je imala evropska poezija onoga vremena, posrbijavajući je. (...) Vojislav Ilić je, naprotiv, našeg čitaoca doveo u Evropu, ne strahujući da će ga on tamo obrukati i da se on tamo neće snaći. I bio je u pravu. Prvi put Evropa nije ulazila u našu književnost »na mala vrata«, kroz skandalozne hodnike i podlistke naših dnevnih listova sa bezvrednim književnim priložima, nego kroz delo jednog pesnika.

Ovaj aspekt — aspekt čitaoca — pokazao se metodološki modernim i u vrijeme nastanka Pavićevih disertacije relativno novim, barem na našim prostorima. On nije, sve su prilike, došao iz literature, već iz Pavićevih poetike.

Godinu dana kasnije Pavić će zaokružiti svoje bavljenje pjesničkom porodicom Ilić knjigom **Vojislav Ilić, njegovo vreme i delo** (Prosveta, Beograd, 1972). Knjiga donosi nove, književnoistorijski relevantne informacije, ali ne nudi mnogo novog za čitaoca koji na nju gleda sa stanovništa interesovanja za Pavićevu poetiku i Pavićevu književno djelo.

Pavićevu interesovanje za Puškina išlo je paralelno s naučnim interesovanjem za Ilića. Onaj ko se bavio Ilićevom lekturom i evropskim uticajima na Ilića, morao je, pažljivo i detaljno, pročešljati Puškina, a pravom proučavanju i razumljavanju jednog stranog pjesnika prethodi prevodenje. Pisac **Hazarškog rečnika** je prevodio **Poltavu** (1952), **Evgenija Onjeginu** (1957), **Cigane** i **Kučicu na Kolomni** (1963) i priredio izdanje Puškinovih izabranih dela (1963).

Mogućno je u Pavićevoj prozi naći povremene reminiscencije na Puškina ili kombinovanje Puškinovih motiva s istorijskim ličnostima i događajima. U tom pogledu je ilustrativna priča **Blato**, odnosno roman **Predeco slikan čajem**, gdje se jedan ženski lik vezuje za Puškina. Riječ je o Amaliji Riznić, čiji se lik na Puškinovom crtežu »može videti u muzeju nekadašnjeg carsko-selskog liceja«, »jer on je i sam dolazio u njenu odesku ložu opevanu potom u **Evgeniju Onjeginu**«. Mnogo je, međutim, veća upletenost puškinjskih motiva u priču **Princ Ferdinand čita Puškina**.

Treća velika Pavićeva tema bio je Vuk Karadžić. Pavić je član Uređivačkog odbora za izdanje **Sabranih dela Vuka Karadžića** i priredio je osmu knjigu tog kompleta — **Danicu** — za koju je napisao i govor — »**Zabavnik**« **Vuka Karadžića** — studiju od ravno 101 strane (535—635). Mada je knjiga bila predata u štampu marta 1965. godine, pojavila se tek januara 1969.

I ovdje Pavić ima posla s evropskom figurom, s čovjekom koji je za svoj narod radio u Evropi, prema evropskim uzorima, na svom jeziku i za svoju kulturu. Integracija srpske kulture u opšte evropsko dobro prepoznaje se kao jedan od glavnih Vukovih zadataka i uspjeha, kao

Vukova veoma inspirativna misija koju će Pavić slijediti koliko god može i gdje god može. Upravo su takvi duhovi iz nacionalne kulture Pavića najviše privlačili, pa on neće propustiti priliku da citira iz Vukove preispisane one riječi koje svjedoče o Vukovoj svijesti o misiji koju je obavljao u Evropi:

»Svakome slobodno možete kazati (i lasno dokazati) da sam ja narodu srpskome ono učinio, što svi ostali spisatelji zajedno nijesu: ja sam narod srpski s učenom Evropom poznao.«

Pavić takođe ističe Vukov kreativan odnos prema tradiciji zabavno-kalendarske literature u nacionalnoj književnosti i Vukovu otvorenost i za strane, ne samo ruske, kalendare, već i za one »stampane latincom«.

Od naročito značaja nam se čini i Pavićevo izučavanje i interpretacija načina na koji je Vuk spajao »zabavnu« i »običnu« književnost. Sam Pavić će od naizgled neliterarnih formi — rečnici i ukrštene riječi — stvarati modele svojih romana.

Pavić visoko cijeni književne vrijednosti Vukovog **Srpskog rečnika** i ističe ga povremeno u svojim intervjuima kao jednog od preteča **Hazarskog rečnika**, s dosta razloga, prema našem uvjerenju. U ediciji »Brazde«, koju je uređivao u beogradskoj »Prosveti«, Pavić je objavio i jedan izbor Radomira Konstantinovića iz Vukovog **Srpskog rečnika**. S druge, pak, strane, može se lako primijetiti da će Pavić rado istaći svakog preteču Vukovih ideja i da će naročito zamjeriti Vuku, usput i bez naročite parade, na njegovoj redakciji narodnih pjesama u kojima je Vuk, sve su prilike, uklanjao zaumna i fantastična mjesta, koja su bila na bilo koji način »prejaka« za njegov ukus. Tu se, naravno, otkriva Pavić—fantastičar.

Ocjenjujemo da su ova nekoliko momenta od značaja za razumijevanje poetike samog Milorada Pavića i da i ovdje postoji saglasnost između Pavićevog naučnog i književnog rada.

Pavićevo otkriće je Gavril Stefanović Venclović, na čemu mu je posebno bio zahvalan Meša Selimović. Kao šestu knjigu prvoga kola »Prosvetine« edicije »Brazde«, čiji je urednik bio upravo Pavić, priredio je — propratno obimnim predgovorom, napravio izbor tekstova i crteža, iluminacija i vinjeta — 1966. godine, pod naslovom **Crni bivo u srcu**, autor **Hazarskog rečnika** dragocjenu knjigu Gavriela Stefanovića Venclovića. Dužu verziju svoje studije o Vencloviću Pavić je štampao u beogradskoj **Književnosti** (1965, br. 4—12), a svoje bavljenje Venclovićem zaokružuje knjigom **Gavril Stefanović Venclović** (SKZ, Kolo LXV, knj. 437, Beograd, 1972), gdje su, uz studiju od 298 strana, kao prilozima objavljeni ranije nepoznati ili neobjavljeni radovi Venclovićevi.

Svoju srodnost s Venclovićem Pavić ne samo da nije skrivao, već ju je, vrlo često, isticao. U njegovim pjesničkim knjigama postoji cio spisak simbola—pojamica na koje nam sam Pavić skreće pažnju, o čemu je već bilo djelimično riječi. U radu poetičkog karaktera — nastalom prvo kao referat za jedan međunarodni naučni simpozijum, pa objavljenom prvo u Beogradskom **Delu** i, nešto preradenom, u zborniku radova SANU **Srpska fantastika** — o baroknom sloju u **Hazarskom rečniku**, Pavić precizno ukazuje na svoju srodnost s Venclovićem, što ćemo više koristiti i citirati u posljednjem dijelu naše knjige.

Venclović je bio slikar i pisac-besjednik, »dvozanadžija«, kako je to sam u jednoj besjedi zapisao. U tom pogledu mu je Pavić, književni historičar i pisac, blizak, i to osjećanje bliskosti prisutno je u Pavićevim tekstovima.

Kao i kod Vojislava Ilića, Pavić i kod Venclovića cijeni njegovu otvorenost za ranija književna iskustva i za strane, stare književnosti i mitologije:

»Taj princip da od tuđih znanja i običaja valja uzeti sve što se može korisno upotrebiti Venclović će i inače zastupati.«

Govoreći o Venclovićevim povestima, Pavić će opet dovesti u vezu baroknog besjednika s Vojislavom Ilićem, upravo po njegovoj otvorenosti prema raznovrsnim mitologijama:

»Tek će srpski parnasizam sa antičkim i 'varvarsakim' temama Vojislava Ilića ponovo uneti u tematiku i leksiku naše književnosti tako širok svet grčkih, rimskih, vizantijskih, persijskih, hebrejskih, paganskih i hrišćanskih legendi kao što je učinio Venclović. Počevši od biblijske legende o Valtazaru, koju je dve stotine godina kasnije obradio Vojislav Ilić, do vizije proroka Jezikilja, sa kosturnicom koja se odeva u ljudska tela i pretvara u vojnički tabor — tema koja je privukla Popu i Pavlovića od modernih pesnika našeg jezika, do dualističkih, apokrifnih, poreklom možda bogumilskih anegdota, poput one u kojoj prepoznati Makarije miri Boga s Đavolom.«

Povezujući jednim mitološkim lukom dva svoja omiljena pjesnika Pavić je ukazao na sopstvene majdane iz kojih će koristiti materijal za svoju beletristiku.

Jedan od tekstova iz stare srpske prevodne književnosti, odakle Venclović preuzima pojedine odlomke, jeste roman **Varlam i Joasaf**. Među preuzetim odlomcima i je jedna alegorija koja će biti podsticajna i za samog Pavića: to je **Priča o duši i telu**. Kod Pavića ćemo je naći u romanu **Predeo slikan čajem**, a prije toga u **Priči s dva naslova**, o kojoj je već bilo riječi.

Pavić često, i u različitim kontekstima, koristi jedno Venclovićevo poređenje iz njegovog »besedničkog manifesta«: jedanput ga, u **Hazarskom rečniku**, uzima, kao i Venclović, za ilustraciju odnosa prema čitaocu, odnosno slušaocu, prema »primaocu poruke«; drugi put kao ilustraciju ljekarevog odnosa prema pacijentu, u priči **Konjica**. Pavić, naravno, u svojoj studiji ukazuje na izvor grabe:

»Venclović u tom smislu poredi besednika sa čovekom koji vodi različite divlje i ljute zveri, lava i risa zajedno, i mora da vodi računa kako da se s njima ophodi i šta kojoj zverci za hranu daje. Ne može se hrana za risa dati lavu, ni obratno, a da se privremeno uspostavljeni harmonija u odnosima ne porineti.«

Značenje ove misli u kontekstu Pavićevih djela čitalac će naći na drugom mjestu u našoj knjizi; ovdje nam je samo cilj da ilustrujemo povezanost i prepletenost Pavićevog književnog i naučnog rada. Jedno je

izvjesno: i Venclović i Pavić koriste sasvim slično poređenje da bi ilustrovali odnos prema primaocu poruke, čitaocu ili slušaocu.

U istom pravcu idu i Venclovićeve razmišljanja o »mudrosti slušanja«, što Pavić ne propušta da istakne, tvrdeći da je upravo tu »mudrost« barokni pjesnik i besjednik »izdigao do kulta, čak pretpostavio umetnost slušanja umetnosti poezije — umetnosti kazivanja«:

»Da se pregnu uho svesrdno slušati nezatežno!

Da može na zaušnici zlatnu mindušu obesiti

s dragim kamenom sardijem: privezati besedu k mudrosti!

Popre nego ustom i ustnama i jeziku — ovim eto, otvoriti se i privući u sebe duha.«

Venclović će na značaj čitaoca, odnosno slušaoca ukazati i u okviru svoje teorije alegorije, odnosno teorije o višeznačnosti teksta. Sentandreuški besjednik je — ističe Pavić — »nalazio analogije između ustrojstva čovečijeg tijela i ustrojstva vasiona. On je ukazivao na postojanje analogije između dva neba, onog u kosmičkim prostranstvima i onog u mikrokosmosu, u čoveku, kojeg naziva, mali ovaj svet«.

Čitaocu **Hazarskog rečnika** nije neophodno podvlačiti prisustvo i značaj ove ideje u Pavićevom romanu-leksikonu.

I Venclović je — slično nekim Pavićevim junacima — sklon da ističe višeznačnost nekog književnog djela, odnosno više slojeva u značenju, od kojih nije svaki dostupan svakom čitanju. Tako on »sasvim precizno određuje četiri funkcije **Svetog pisma**: najpre je prvo, doslovno značenje, koje se nalazi na površini teksta, i on ga naziva **prostim značenjem**, da može svaki čovek znati ono što se piše; zatim **pokriveno**, čiji je smisao za dosetljive i mudre koji po sličnosti (čemu li je nallično!) mogu izvlačiti zaključke o alegoričnom značenju teksta; treći elemenat je **elemenat pouke**, i četvrti zastrašivanja — **prečnja**.

Time je Venclović jasno stavio do znanja da je »pismo« protiv jednouljnja i jednodumaca, da je »višeumljivo«, što Pavić ne propušta da primijeti i da dodaje kako »besednik na jednom mestu i za samoga sebe veli da 'izvodi granate reči' — čime označava polivalenciju smisaonog potencijala teksta koji zahteva višestruko razumevanje«.

Vidjeli smo — a u to ćemo se uvjeriti i kasnije — da Pavić drži do alegorije. Alegorija — uprkos svim simboličkim teorijama — nije ni izdaleka tako mrtva niti otpisana iz modernog književnog izraza. Izvjesne podstaje za alegorijsko kazivanje, i to nimalo jednoznačno »prevođenje« stvarnosti u alegoriju, Pavić je mogao naći u Venclovića i u njegovoj teoriji alegorije. Dvostrukost alegorije odgovara — prema Vencloviću — dvostrukosti čovjekove prirode: doslovno značenje teksta odgovara tijelu, a preneseno duši i duhu. Venclović se ne zadovoljava samo sa prilogom »dvostruko«, već govori o knjigama koje »**dvostruk** i **mno-gostruko** likuju (podvukao J.D), gdje alegorija, očevidno, nije svedena samo na dvostrukost **bukvalno** — **preneseno** značenje, već ono **preneseno** može biti mnogostruko.

Koliko će se od te mnogostrukosti dobiti zavisi od samog čitaoca, odnosno slušaoca, ako je riječ o besjedništvu. Nije, dakle, pitanje čitaoca od juče, od modernih teorija, već je prastaro pitanje, a Pavić ga otkriva kao ozbiljan poetički momenat i u Vojislava Ilića, i u Gavriela Stefanovića Venclovića. Namjerno slijedimo one Venclovićeve stavove koje akcentuju Pavić; oni otkrivaju samog Pavića gotovo koliko i Venclovića. Autor **Hazarskog rečnika** navodi Venclovićeve stihove koji su poredili s poetičkim mjestima u modernom romanu—leksikonu. Venclović, naime, poredi čitanje s beskrajnom plovidbom:

»Zapline li čovek, ne lasno ispliva; pismo se širi, ni ga iko može precrpsti ni u kraja naći. Nego koliko je ko sobom kadar podneti, toliko učenja i zahvata...«

Pavić zatim navodi i Venclovićev besjednički recept koji bi mogao sasvim dobro stajati uz Pavićeve tekstove: »dvostrukom zapitivanju dvostruk i odgovor podaj«, što je u skladu s Pavićevim postupkom dvostrukog »zagonetke« i »odgonetke«. Mi smo već skrenuli pažnju na jednu priču u kojoj se poeta ponaša kao trostruk ogledalo, dajući »rešenje« za tri tajne iz priče.

Venclovićevo tumačenje alegorije Pavić dovodi u vezu s tradicijom vizantijske filozofske misli, spuštajući se u prošlost sve do aleksandrijske škole i Origena, a nalazi da »u osnovi Venclovićeveg pogleda na svet stoji u stvari jedna isto tako drevna ambicija vizantijske filozofije da se u oblasti antinomičnog načina mišljenja usklade protivrecnosti racionalnog i iracionalnog, da se, prema ambicijama Mihaila Pselu, u isto vreme 'bude i ne bude racionalan'. Taj teren između realizma i nominalizma, koji B. Tatakis naziva starim vizantijskim terenom, očigledno je pripadao i onom delu sveta na kojem se kretao Venclović.

Traga li to ovdje Pavić za Venclovićevim duhovnim korijenima, ili za svojim filozofsko-metafizičkim uporištima u tradiciji? U svakom slučaju, navedeni stavovi nisu bez značaja za utemeljenje jedne moguće Pavićeve poetike proze. U to nas uvjerava i nastavak Pavićevog razmišljanja o odnosu Venclović prema vizantijskoj tradiciji, u prvom redu prema isihastima, čije su reminiscencije prisutne u Pavićevim djelima:

»Kada kaže da je svakome ono Bog što dotična jedinka može kao Boga da shvati, onda Venclović prenosi stavove isihasta i naročito mistične preporuke Simeona Novog«, koji je učio da se do najvišeg otkrovenja dolazi individualnim sredstvima, ličnim iskustvom, omogućenim čovjekovom prirodom. Do cilja nas neće dovesti ni razum, ni nauka, ni intelekt, već »četvrta dimenzija ljudske duše, duhovne oči («oči slepoga Didima», kako to Venclović formuliše u metafori na anegdotskom materijalu) koje božanska svetlost pročišćava i otvara. To je ono Venclovi-

čevu »drvo poznanja« koje čovek nosi zasaden u sebi, jer svak u sebi ima svoga Boga».

Mistička uvjerenost u subjektivne instrumente ljudske prirode vodi istovremeno u skepticizam u odnosu na racionalno i čulno ljudsko saznanje. U osnovi tog Venclovićevog skepticizma Pavić vidi »gledište Mihaila Psela (1018—1096), koji govori o tome da nam 'sve božansko nije dosežno' i da naše neznanje ima dva osnovna uzroka: prvo, to je priroda Boga koja izmiče našem razumu, i drugo, to je priroda samog tog razuma koji funkcionira samo u okvirima određenih pretpostavki».

Bez sumnje u mogućnost i bez svijesti o ograničenosti ljudskog racionalnog i čulnog saznanja nema prostora za fantastiku. Uvjerenje, pak, o mističnim moćima duhovnih očiju otvara polja fantastičnih čuda. Druga je stvar da li je tada još moguće govoriti o fantastici ili je srednjovjekovni čovjek time dosezao samu srž najstvarnije stvarnosti, samu istinu, samoga Boga. Ali tome bi valjalo posvetiti posebno istraživanje.

Motiv »očiju slepoga Didima«, što ga srećemo u Pavićevim stihovima, preuzet je od Venclovića, a tome je sasvim sličan motiv vidovitosti Stanislava Spuda (**Suviše dobro urađen posao**): Spud postaje vidovit i sposoban da liječi tuđe bolesti, posebno snove, tek pošto je izgubio sopstveni fizički vid i pošto je progledao unutrašnjim očima. Očevidno je da Pavić traži uporišta upravo u onoj tradiciji koju označava Venclovićevom, u prvom redu u isihazmu.

Sljedeća Pavićeva rečenica, data kao zaključni stav o Venclovićevom odnosu prema Vizantiji, mogla bi se sasvim lijepo primijeniti na Pavićevu reaktualizaciju Venclovića.

»Ta moć da svoje vizantijske izvore stavi u službu novih vremena i potreba, da omogući jednoj staroj filosofiji i književnosti da zazvuče moderno i aktuelno na jednom novom jeziku, jedna je vrlina Gavrila Stefanovića Venclovića koju je teško mimoći kada je reč o filozofskoj misli kod Srba».

Pavić s razlogom ističe značaj aforizma u Venclovićevim djelima. I sam Pavić je sklon aforizmu, naročito onom koji je paradoksalan i alogičan. Mi smo na neke od onih koji imaju funkciju poente u Pavićevim pričama skrenuli pažnju, ali priroda i funkcija aforizma u Pavićevoj prozi mogla bi biti predmet jednog posebnog istraživanja, koje će ovoga puta izostati.

O podstajcnosti Venclovićeve besjedničke rečenice za Pavićevu prozu biće riječi docnije; o tome je najbolje pisao sam Pavić.

Jedan od omiljenih motiva Pavićeve fantastične proze jeste motiv jednoroga (inoroga). Taj motiv je Pavić našao kod Venclovića i naveo ga

u svojoj studiji, držeći da ga je Venclović preuzeo »iz drevnog Fiziologa«. Evo tog navoda iz Venclovića što ga je Pavić preoblikovao i prekomponovao ugrađivši ga u priču **Konji svetoga Marka**, o kojoj je već bilo riječi:

»Taj, što se zver indijski zove inorog, rog mu je lekovit. Takvu u sebi svoju silu ima, te od gorke vode slatku čini. Tamo, među morami, po arapskom vilajetu, imadu zločeste i gorke vode i nisu za piće. Skupe se gde na koju vodu šumska žedna zverad, — piti ne mogu; valja im čekati dok ne dode inorog. Kad on stigne, ta i zamoci držeći mu rog u vodi, taki lepo pitku vodu, još lekovitu je učini, te se sva zverad izokola napiju. A kad rog digne i ode, voda ostane ka i bila: nevaljala, goraka».

Za Pavićevu prozu — bahtinovski rečeno — za Pavićev hronotop, indikativna je i jedna tvrdnja, jedan citat o Vencloviću iz zaključka studije. U Venclovićevom djelu je, naime, kao i u biblijskim tekstovima, nestalo svih granica vremena, pa su se prošlost, sadašnjost i budućnost slile »u jedno, neprolazno i večito, otkrovenje«. Tome, zapravo, teže brojne Pavićeve igre prostorom i vremenom: postoji relativno i pojavno vrijeme i jedan pojavni prostor, ali se, iza te pojavnosti, ili kroz tu pojavnost, brojnim obnavljanjima i ponavljanjima, preobražajima junaka i događaja, ta vremensko-prostorna pojavnost sugerira kao privid, pa se sve geometrijske predstave o prostoru i vremenu preobražavaju »u jedno neprolazno i večito 'otkrovenje'».

Pavićeva svijest o nasljeđu »veoma stare baštine« jasna je i kad govori o Venclovićevim temama »krize savesti, strasti i opsesija paklenih muka«, »koje su postale opšta svojina još u gotici i poznom srednjem veku, ali koje su u vremenu baroka dočekane s novim argumentima, prihvaćene i ponovo postale omiljene (. . .). O njima se kao o baroknim pojavama u Venclovićevom delu može govoriti samo uslovno, jer pisac je pripadao jednoj zoni na granici Orijenta i Evrope, gde se mistika gotovo nije gasila, gde su paklene muke i krize savesti bile neprekidno tema dana».

Da li je to samo kritički tekst o Vencloviću ili i autorska poetička zabilješka pisca **Hazarskog rečnika**, pisca iz prostora gdje su se sudarala tri moćna svijeta — judejski, hrišćanski i islamski — i gdje su nastajali i nestajali veliki svjetovi i civilizacije. Evo nas opet pred Pavićevom parabолоm o Balkanu i Evropi, ali i pred problematikom **Hazarskog rečnika**.

(nastaviće se)

Odlomak iz knjige »Hazarska prizma«

MIRIS ŠUME

*Kakav sada da
u vrhovima sjaj kad ona
još nezasnuta u duhu
zasniježu se šuma.
Vidim ponad
mrznu zvijezde
i nalijećući orao
perje i inje
u prodolja sipa.
Iz prikrajka
jedan se bor
razrogačuje u jelena
visočijeg no šuma
(svaki mu rog po jedno
pahuljičavo sazviježde pridržava)
i zvijer uskostriješena
s plamičkom u žizi
odozgor ovjesuje se
i pozviždava.
Jer snijem tek
prepadnut jekom
izgovoreno koja pojačava
skoro podgasom sričem:
Ovo je šuma nerazbrojivih značenja.
Ne bježite nikamo.
Ne osvrćite se dakle.*

BOJA PEPELA

*O da!
Srčikom ruže
čija mirisavost bješe
raskoš jednog vrta
opet uspinje se
gospodar uvenuća
i zvijezda koja pada
kroz indigo noći
ne prelepršava se
u nacrt andela.
Tek prosinac
oštrih značenja
silazi u potpornje
one šume podstreknute
kao i svaki plamen
uz kojeg mogu rasti
koliko god žele
tetrijebovi
njenog odsjaja.*

boja pepela

boris vrga

JABUKA

*između čijih
osjevaka recimo
lirski blistajna
zazoruje se poezija;
ona uvijek druga
vazda podnebesna
vazda neraspolovljena
prerumenjena
u svoj obli arhetip
očičšćena od svega
sa sasvođenih grana
koja se odrješava
vihornom mišlju
prosjevnim rupcem
nošena.*

OLUJA

*Sada zrcalnost
mijenja značenje.
Jezerom što skončava
olujom se nastavlja.
Podstreknuta
da se ispriječi svemu
knjigu iz koje raste
s naličja lista
velika slova pretvara
u beznađežno mala
zakrivljena u posve ravna
i jabuka čije ime
bješe bljesak
među svodovima
od bjesujućeg u vijazu
odvraća orla.*

NEĆUJNI KRICI

*Već dugo nisam
Sin Prirode.*

*Već dugo nisu me
njihali vrhovi borja.*

*Već dugo nije me
isbliza osvjetlila munja.*

*Već dugo nisam ti
po sokolu poslao pismo.*

*Već dugo nisu me
budili gromki odzvuci groma.*

U VISINI

*Biti odjednom
biti na svim mjestima.
Preskočio sam ogradu
od plamsalog borja
na liticu uzverao
se nebonosnu.
Prečist u svanućima
zrak je zmija plavulja
uokolo moje glave.
Svagda pozoran
mitareći orao
praskozornih visova
lebdí ponad nje.*

VJETROVI

*čiji zahtjev nema graničja
stvarni kao tu i tamo
koji su opet samo vjetrovi
oni isti
zbog kojih naglo iz lirike šibanja
odliječu stabla
vjetrovi
kakvih dosada nije bilo
koji ziblju stoljeća
spremni za ocean podjarmljanjanja
narasli do razmjera hurikanskih
kad sve je samo sunutost
i othuj je sve
uzdižu me doista.*